

Сюжет

Пригадай, що ти вже знаєш про **роди літератури** – епос, лірику, та драму. А пам'ятаєш, якою ознакою епічні та драматичні твори відрізняються від ліричних? – Авжеж, вони відрізняються тим, що для епічних і драматичних творів характерним є **зображення подій**, вони мають у своїй основі **сюжет**, тобто є **сюжетними**, а ліричні твори **змальовують почуття, емоції, враження**, тоді говорять, що ліричні – **безсюжетні**.

Що ж таке **сюжет** і з чого він складається?

Сюжет (французьке *sujet* – тема, предмет, від латинського *subjectum* – предмет мовлення, суб'єкт) – сукупність пов'язаних причиново-наслідковими зв'язками **подій** у літературному, кінематографічному або іншому творі, що розкриваються **в певній послідовності**.

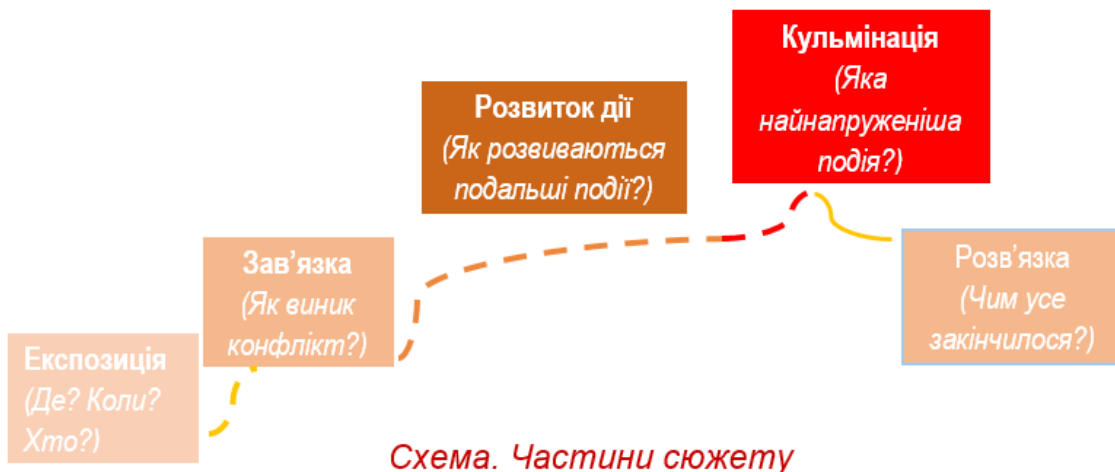
Увага!

Іменник чоловічого роду *сюжет* у родовому відмінку однини має закінчення **-у**.
У ліричних творах немає подієвого сюжету.

Традиційний сюжет – це **п'ять етапів** у розгортанні **подій (епізодів)** художнього твору, а саме:

експозиція – **зав'язка** – **розвиток подій** – **кульмінація** – **розв'язка**.

Розташовані в одну лінію назви частин сюжету не зовсім добре показують, як насправді найчастіше розвивається сюжет у творі. Тому ці етапи краще уявляти у вигляді якоїсь **схеми-«горба»**, як, наприклад, на наведеній нижче схемі, де **різні кольори** показують **наростання напруги в сюжеті**, а **рисочки ліній** – події (**подія за подією**).

Обговорімо, чим же кожна частина сюжету особлива.

Експозиція (латинське *expositio* – виклад, опис, пояснення) – це **початкова частина сюжету художнього твору**, коли автор зображує **ситуацію** (час подій, місце подій, історичну епоху тощо), де відбуватимуться події, а також знайомить

читачів із деякими персонажами. У цій частині часто є різноманітні **описи** (пейзажі, інтер'єри, екстер'єри, портрети), а також **авторські пояснення** щодо них чи намірів **оповідача**. Експозиція може бути зовсім невеличкою (пригадай, наприклад, початки казок: «Жили-були дід та баба») або ж виразно розлогою. **Перед експозицією** в деяких творах може бути така частина, де автор розповідає про те, що відбувалося раніше, тобто до того часу, про який сам автор хоче розповісти читачам. Таку частину називають **пролог**, який не є частиною сюжету.

Зав'язка – це **частина сюжету**, де автор зображує ту **ситуацію, яка дає поштовх** усім наступним подіям. Тут зустрічаються **друзі або вороги**, тут з'являються **герої або антигерої**. Тобто у зав'язці «зав'язується» якийсь **конфлікт**, якась **проблема**, які далі будуть розвиватися, щоб нарешті колись вирішитися, «розв'язатися».

Коли **конфлікт «зав'язався»**, він починає розвиватися. Тому наступна – **найбільша частина сюжету** – це **розвиток дій (подій)**. Тут автор послідовно розповідає або показує читачам **наступні події**, зображує **характери, поведінку та вчинки персонажів**, їхні стосунки з іншими. Поступово, **подія за подією**, читачі **починають любити одних героїв і недолюблювати інших**, розуміють, хто з них є добрим, чесним, порядним, а хто – не дуже. Конфлікт розвивається, загострюється, напруга наростає і тут...

І тут, нарешті, виникає **найнапруженіший епізод**, який називають **кульмінацією**. **Кульмінація** (від латинського *culminis* – вершина) – це **епізод** у художньому творі, де відчувається **найвище напруження в розвитку подій**, момент «вирішального бою» **персонажів**, мить **перелому в сюжеті**. Кульмінаційний момент зазвичай дуже короткий, динамічний і здебільшого відбувається **наприкінці твору** (хоча бувають твори, у яких може бути **кілька кульмінацій**). Після кульмінаційного моменту все (переживання, емоції) починає ніби затухати – і **сюжет** рухається до своєї **розв'язки**.

Розв'язка – це **остання частина** у розвитку **сюжету**. Це **розв'язання конфлікту** (інтриги), логічний кінець історії, де все стає зрозуміло, та так, що подальший розвиток історії вже неможливий, а якщо й можливий – то це вже буде інша історія. Після розв'язки читач або читачка закриває книгу – і задумується... Щоправда, інколи після розв'язки автор може запропонувати читачеві **епілог**, де розповість, що ж сталося з героями пізніше, після того як сюжетна історія закінчилася. Розв'язку у творі легко визначити, якщо пригадати зав'язку, саме тому на схемі ми їх розмістили на одному рівні.

Складно влаштований сюжет художнього твору, правда ж? Але хай це тебе не лякає. А пригадай-но народну казочку «*Курочка ряба*», яку ти знаєш з дитинства: у ній є всі частини сюжету. Подивись-но.

Курочка ряба

(Експозиція) Були собі дід і баба, була в них курочка ряба.

(Зав'язка) Знесла курочка яєчко.

(Розвиток дій) Дід бив, не розбив, баба біла, не розбила. Положили вони яєчко на поличку.

(Кульмінація) Бігла мишка, хвостиком зачепила і яєчко розбила.

(Розв'язка) Дід плаче, баба плаче, а курочка кудкудаче:

– Не плач, діду, не плач, бабо, я знесу ще вам яєчко, не просте, а золоте.

Ось і казочці кінець, а хто слухав – молодець.

Бачиш, як усе просто! Тепер тобі залишається навчитися в будь-якому творі вміти визначати всі сюжетні елементи. Щоб це було легко робити, пам'ятай головне: **сюжет – це подієвий ряд**.

А все, що не є подіями (*описи (портрети, пейзажі, інтер'єри, екстер'єри), спогади й думки персонажів, авторські відступи тощо*), – це **позасюжетні елементи твору**. Крім того, **позасюжетними елементами** є ще й згадані вище такі частини твору, як **пролог** (*події, що відбувалися до сюжетних подій*) та **епілог** (*події, що відбуваються після сюжетних подій*). Ці елементи ніби **гальмують розвиток сюжету художнього твору**, але вони дуже важливі для його розуміння і є найціннішими для читачів, які вміють **читати для задоволення**.

Подвоєні букви для позначення довгих приголосних звуків

Зовсім недавно тобі вдалося довідатися про таке явище, як **історичне уподібнення приголосних звуків**, унаслідок якого у словах виникли **подовжені м'які або пом'якшені приголосні звуки**, які на письмі ми позначаємо **подвоєними буквами**, наприклад:

знаря[д:]я,	сі[л:]ю,	ті[н:]ю,	сумі[ш:]ю
знаряддя,	сіллю,	тінню,	сумішшю.

Детальніше з'ясуємо, коли ж саме внаслідок історичного процесу уподібнення відбувалося таке подовження звуків, а коли – не відбувалося.

Подовження м'яких приголосних звуків [д:], [т:], [з:], [с:], [ц:] [л:] [н:] або пом'якшених шиплячих приголосних звуків [ж:], [ш:] [ч:] відбувалося лише **наприкінці слів між двома голосними звуками**.

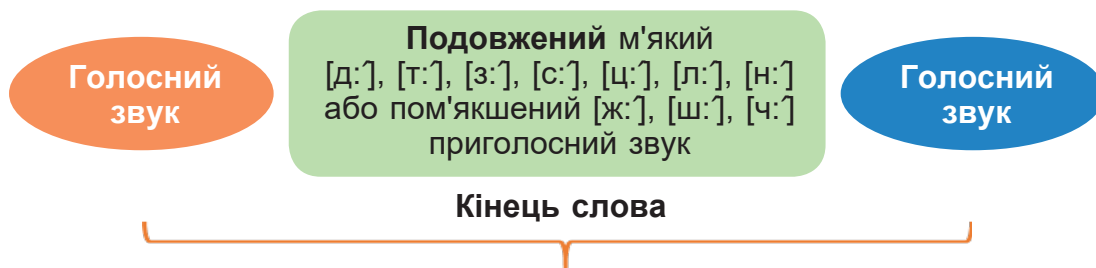

Схема 1. Коли є подовження приголосних звуків

Водночас подовження м'яких або пом'якшених приголосних звуків не відбувалося, якщо ці звуки в кінці слова були не між голосними.

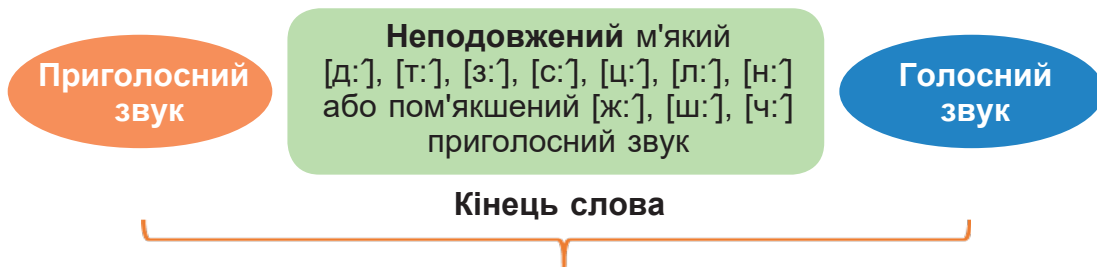

Схема 2. Коли НЕМАЄ подовження приголосних звуків

Наприклад, подовження приголосного звука [т'] у слові [ра́діс'ту] не відбулося, тому що цей звук містився між приголосним [с'] і голосним [у], а подовження звука [ч'] у слові [не́хворощ'у] не відбулося, бо цей звук опинився між приголосним [ш'] і голосним [у].

На письмі **результати подовження звуків**, як ти добре знаєш, позначають **подвоєною буквою**: каміння, сіллю, сумішшю, князювання, лихоліття, дихання, кипіння, останній, сьогодніня, навчання, гупання, життя, налля, міццю, січчю, раттю, узбіччя, узбережжя, доповіддю тощо. А неподовжені звуки позначають однією буквою: радістю, мудрістю, спересердя, нехворощю, жовчю тощо.

Однак крім цих подовжених приголосних, є й інші випадки, коли приголосні звуки ми вимовляємо довше, ніж звичайно, тобто коли в слові маємо **довгі приголосні звуки**. Усі ці випадки представлено в таблиці. Опрацьовуючи цю таблицю, зверни увагу, що не всі довгі звуки позначаємо на письмі подвоєними літерами.

Таблиця

Випадки наявності в словах довгих звуків та пов'язані із цим орфограми

№	Випадок наявності в слові довгого звука	Пов'язана із цих орфограма
1.	Довгі звуки [ж:], [ш:], [ч:], [с:], [ц:], [ц:] та [ц:] виникають унаслідок «живих» процесів уподібнення приголосних звуків, як-от, наприклад, у слові <i>розжувати</i> [рож:ува́ти ^е].	Результати цих уподібнень приголосних звуків НЕ відображаємо на письмі подвоєними буквами. Орфограми: «Букви, що позначають звуки, які уподібнюються». «Буквосполучення -ться, -шся в дієсловах».
2.	Довгі м'які звуки [д:], [т:], [з:], [с:], [ц:] [л:] [н:] та пом'якшені [ж:], [ш:] [ч:] виникли внаслідок давніх процесів уподібнення м'якого приголосного звука [й] та м'яких [д], [т], [з], [с], [ц] [л] [н] або пом'якшених [ж], [ш] [ч], якщо ці звуки були в кінці слова й вимовлялися між голосними звуками, як-от, наприклад, у слові каміння [кам'ін:'а].	Результати подовження приголосних звуків унаслідок їх історичного уподібнення відображаємо на письмі подвоєними буквами (крім винятків : <i>свиня, ку́тя, попада́</i> та ін.). Орфограми: «Подвоєні букви, що позначають подовження звуків».

№	Випадок наявності в слові довгого звука	Пов'язана із цих орфограма
3.	Довгий звук [ч:] виникає внаслідок уподібнення звуків [ц'к] під час утворення від прикметників із суфіксом -цьк- іменників за допомогою суфікса -ин- : коза[ц'к]ий – коза[ч:]ина.	Результати цього уподібнення відображаємо на письмі подвоєюмо літерою ч : <i>козаччина</i> (крім винятку: <i>Галичина</i>). Орфограми: «Букви чч в іменниках із суфіксом -ин(а) ».
4.	Довгі звуки (їх багато) виникають унаслідок словотвірних процесів, коли в слові збігаються однакові приголосні звуки на межі морфем (префікс + префікс, префікс + корінь, корінь + суфікс, суфікс + суфікс тощо): во[з:]'єднати, пі[д:]убний, місь[к:]ом, кі[н:]ий, письме[н:]ик, розрі[с'а].	Результати цих словотвірних процесів відображаємо на письмі подвоєними буквами : <i>воzz'єднати, піддубний, міськком, кінний, письменник, розрісся</i> . Орфограми: «Подвоєні букви, що відображають збіг звуків на межі морфем».
5.	Довгі звуки [н:] або [н'] є в словах із давніми наголошеними суфіксами -є́нн-, -а́нн- , які додають словам значення перебільшеності : здоро́в[н:]ий, страше́[н:]ий, числе́[н:]ість, старá[н:]ість.	Такі слова пишемо з подвоєними буквами в суфіксах, тобто довготу звуків відображаємо на письмі подвоєюмо буквою н : <i>здоровéнный, страшéнный, числéнность, старáнность</i> . Орфограми: «Подвоєні букви в наголошених суфіксах -є́нн-, -а́нн- зі значенням перебільшення».
6.	Довгі звуки [н:] або [н'] є в словах із давніми наголошеними суфіксами -є́нн-, -а́нн-, -я́нн- , які додають словам значення можливості або неможливості дії : зді́йсн[н:]ий, незді́йсн[н:]ий, непрочита́[н:]ість, незрівня́[н:]ість.	Такі слова пишемо з подвоєними буквами в суфіксах, тобто довготу звуків відображаємо на письмі подвоєюмо буквою н : <i>здійснéнный, нездійснéнный, непрочитáнность, незрівня́нность</i> . Орфограми: «Подвоєні букви в наголошених суфіксах -є́нн-, -а́нн-, -я́нн- зі значенням можливості або неможливості дії».
7.	Довгі звуки [н:] або [н'] є в словах церковного (старослов'янського) походження із суфіксами -є́нн- та -я́нн- : благослове́[н:]ий, благослове́[н:]ість, блаже́[н:]ий, мерзе́[н:]ість, огне́[н:]ий, окая́[н:]ий, свяще́[н:]ий, спасе́[н:]ий, божество́[н:]ий.	Такі слова пишемо з подвоєними буквами в суфіксах, тобто довготу звуків відображаємо на письмі подвоєюмо буквою н : <i>благословéнный, благословéнность, блаже́нный, мерзéнность, огне́нный, окая́нный, свяще́нный, спасéнный, божéственный</i> .

№	Випадок наявності в слові довгого звука	Пов'язана із цих орфограма
		Орфограми: «Подвоєні букви в суфіксах -éнн- , -я́нн- у словах старослов'янського походження».
8.	Довгі звуки, які постали з різних причин , маємо в таких словах, як бо[в:]а́н, Га́[н:]а, [л:]я́ний, о[в:]а́, [с:]а́ти, а також у похідних від них словах бо[в:]а́ніти, Га́[н:]ин, ви́[с:]ати, [с:]авці́.	Такі слова пишемо з подвоєними буквами, тобто довготу звуків відоображаємо на письмі подвоєними буквами : <i>бове́а́н, Га́нна, лля́ний, ове́а́, сса́ти, боввані́ти, Га́ннин, віссати́, ссавці́.</i>
9.	Довгі звуки маємо в словах іншомовного походження , а саме в окремих словах – загальних назвах та в словах – власних назвах: то[н:]а, і[р:]еа́льний, Ма́ро[к:]о, ма́ро[к:]ане́ць тощо.	Такі слова пишемо з подвоєними буквами, тобто довготу звуків відоображаємо на письмі подвоєними буквами : <i>тонна́, ірреа́льний, Ма́рокко, ма́роккане́ць.</i> Орфограми: «Подвоєні букви в словах іншомовного походження». «Подвоєні букви, що відображають збіг звуків на межі морфем».

Як бачиш, перелік випадків, коли у вимові ти маєш створювати **довгі звуки**, доволі великий. А з кожним із таких випадків треба бути уважним на письмі, тобто пам'ятати про цілу низку **орфограм**.

Нотатка. Хай тебе не лякає така кількість довгих звуків у словах, адже насправді ти їх умієш чудово вимовляти. Тож тепер головне поступово зрозуміти всі випадки й ретельно все це відпрацювати на письмі.

Архів

Архів (латинське *archiv*, похідне від давньогрецького *ἀρχεῖον* – урядовий будинок, що утворене від *ἀρχή* – влада, правління; початок) – сукупність **документів** (листів, заяв тощо), **рукописів**, **світлин**, **відеофільмів**, **аудіозаписів** та іншого, що стосуються життя особи (**особистий (приватний) архів**) або родини (**сімейний (родинний) архів**) чи якої-небудь установи (**архів організації**) або навіть цілої держави (**державний архів**).

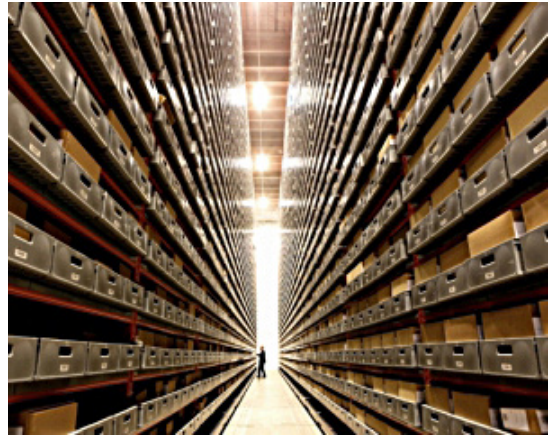
Сьогодні в Україні працює дуже багато архівів, створених на базі різних організацій: університетів, заводів, видавництва, навіть шкіл (у **шкільних архівах**, наприклад, часто зберігаються відомості про колишніх учителів та учнів, про шкільні події різних років). Водночас є кілька дуже великих архівів в обласних центрах і великих містах нашої країни. На початок ХХІ ст. мережа **архівних установ України** складалася з понад 700 установ, серед яких 9 центральних державних архівів України.

Звісно ж, у тебе може виникнути питання, навіщо так багато **архівних установ**. Відповідь очевидна: архіви зберігають **свідчення минулого**, які дуже важливі для наступних поколінь, адже ще здавна люди зрозуміли, що той, хто не знає свого минулого, не зможе побудувати успішне майбутнє.

Цю важливу думку люди усвідомили давно, а тому **архівна справа** – це дуже давня галузь людської діяльності. Саме завдяки **архівам і бібліотекам**, які в давнину створювалися, зокрема, при дворах заможних людей (**князів, королів** тощо) або при монастирях та університетах, удалося до сьогодні зберегти безліч важливих матеріалів і документів. Поміркуй, наприклад, як до нашого часу дійшла **«Повість минулих літ» Нестора Літописця**, що була написана ще у XII ст. – Звісно ж, завдяки архівам!

Працівників архівів називають **архівістами**. Раніше їх також називали **архіваріусами** (це був начальник архіву). Це люди, які щодня мають справу зі справжніми «свідками минулого», а це дуже відповідальна й почесна робота. У архівістів є навіть свій Кодекс етики. Ось що говорить пункт 1 цього важливого документа:

1. Архівісти повинні захищати цілісність архівних документів і тим самим гарантувати, що ті й надалі залишатимуться надійними свідками минулого.

Пріоритетним обов'язком архівістів є забезпечення цілісності документів, переданих під опіку й на зберігання. Об'єктивність і незаангажованість архівістів є мірилом їхнього професіоналізму. Вони повинні протидіяти будь-якому тиску, спрямованому на маніпулювання відомостями з метою затаювання або викривлення фактів.

Погодись, що це важливе правило, адже воно чітко каже: архівіст повинен **поважати минуле, сучасне й майбутнє**, докладаючи всіх зусиль, щоб зберегти **архівні документи**, аби вони й надалі були надійними свідками минулого для майбутніх поколінь.

Ти теж можеш долучитися до збереження «свідків минулого» для наступних поколінь, наприклад, для своїх дітей і онуків. Разом зі своїми рідними ти можеш продовжити сімейну архівну справу або ж започаткувати її. Для цього тобі ста-

нуть в пригоді, зокрема, сучасні **комп'ютерні технології**, які дають змогу сканувати чимало матеріалів і зберігати їх як файли в **архівах** у пам'яті комп'ютера чи на **переносних носіях інформації**.

Оскільки інформації, яку ти збереш для збереження, може бути багато, спробуй її «ущільнювати», або **архівувати**, в комп'ютері за допомогою спеціальної програми – **архіватора**. **Архіватори** – це такі програми, які об'єднують файли в один архівний файл, зменшуючи його в розмірі. Процес створення архівного файлу називається **архівуванням**, натомість відновлення оригінального стану файлів називають **розархівуванням**. Серед відомих **архіваторів**, якими часто користуються люди, є такі, як ZIP, RAR, ZOO тощо.

Увага!

Іменник чоловічого роду архів в усіх значеннях в родовому відмінку однини має закінчення **-у**: *У нас немає сімейного архіву. Я не знайшла у своїй електронній скриньці архіву з документами, який ти ніби надіслав.*

Однак слово **архіватор** має закінчення **-а**: *У мене на комп'ютері немає, на жаль, архіватора.*

Цитата

Цитата (від латинського *cito* – зрушую, приводжу в рух, викликаю) – **точний, дослівний уривок** з якого-небудь тексту або вислів якоїсь особи, використаний у власному мовленні / тексті з певною метою (*для підтвердження власної чи чийсь позиції, для спростування суперечливих позицій* тощо).

Завичай цитату супроводжують **слова автора** та **вказівка на джерело**. **Академічна доброчесність** передбачає, що мовець, цитуючи чийсь слова, має дотримуватися таких правил:

- 1) не цитувати більше, ніж потрібно;
- 2) пояснювати цитату відповідно до її змісту;
- 3) завжди вказувати на точне джерело цитати або на її автора.

На письмі цитати оформлюють по-особливому, використовуючи спеціальний **розділовий знак** – **лапки**, а також інші розділові знаки. Такі розділові знаки, як **крапка, кома, крапка з комою, двокрапка й тире**, ніколи не ставимо перед закритими лапками, а тільки після них, натомість **знак питання, знак оклику й три крапки** ставимо або **перед** закритими лапками, якщо вони стосуються лише цитати, поставленої в лапки, або **після** лапок, якщо ці розділові знаки стосуються нашого висловлення, а не цитати.

Пунктуаційно цитати оформлюємо по-різному, залежно від того, де певна цитата стоїть у тексті стосовно наших слів як авторів.

Ось як по-різному можна оформити **невіршовані цитати** (*опрацьовуючи приклади, звертай увагу на слова автора, які виділені грубим шрифтом, і на всі виділені розділові знаки*).

«Книги – морська глибина» (Іван Франко).

Іван Франко говорив: *«Книги – морська глибина».*

«Книги, – говорив Іван Франко, – морська глибина».

«Книги – морська глибина», – говорив Іван Франко.

За словами Івана Франка, *«книги – морська глибина».*

«Книги, – за словами Івана Франка, – морська глибина».

Як наголошував Іван Франко, *«книги – морська глибина».*

«Книги – морська глибина» – так говорив Іван Франко.

Чи можна не погодитися з Іваном Франком, що «книги – морська глибина»?
Люблю чудові слова Івана Франка: «Книга – морська глибина»!

Якщо ж ми хочемо включити до свого тексту **віршовані рядки як цитату**, то тоді цитований текст брати в лапки не треба, водночас його треба писати / друкувати як справжній вірш.

Наприклад, так:

Іван Франко колись писав:

*Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.*

Або так:

Я дуже люблю читати, адже книги – це невичерпна криниця знань і вражень:

*Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить (І. Франко).*

Або так:

Я дуже люблю читати, адже книги – це невичерпна криниця знань і вражень:

*Книги – морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.
(І. Франко)*

Щоправда, інколи **віршований текст** можна написати і в рядок. У цьому разі цитату треба взяти в лапки.

Іван Франко колись написав: «Книги – морська глибина: Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивнії перли виносить».

І наостанок невеличка цікавинка про лапки. Виявляється, лапки бувають різні. Є **лапкі-ялінки**, або кутові («...»), а є **лапкі-лапки** (“...”, „...“, „...“). Основними лапками в **друкованих текстах** є лапки-ялінки, а додатковими – лапки-лапки.

Бувають випадки, коли обидва типи лапок доводиться використовувати разом. Це стається тоді, коли в межах однієї цитати є інша цитата або є щось уже взяте в лапки, наприклад:

Марійка сказала, що Матвійко стверджував таке: «Саме Іванові Франкові належать слова “книга – морська глибина”».

Приголосні м'які звуки та їх позначення на письмі

Пригадай, чим особливий **приголосний звук [й]**. – Авжеж! Звук [й] – це єдиний непарний м'який звук нашої мови. Однак він не самотній! У нашій мові йому доповнюють компанію ще 9 м'яких звуків [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [р']. Отже, у нашій мові **група м'яких звуків мови** складається з 10.

На відміну від звука [й], м'які приголосні звуки [д̣], [т̣], [з̣], [с̣], [д̣з̣], [ц̣], [л̣], [н̣], [р̣] мають тверді парні їм звуки: [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н], [р].

Тверді	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[р]	[дз]
М'які	[д̣]	[т̣]	[з̣]	[с̣]	[ц̣]	[л̣]	[н̣]	[р̣]	[д̣з̣]

Таку парність твердих / м'яких можна встановити, добираючи пари слів, значення яких різняться залежно від якості, здавалося б, того самого звука, наприклад:

[тин] / [т̣ін], [дим] / [д̣ім], [лин] / [л̣ін], [сина] / [с̣іна], [рад] / [р̣ад].

Тобто виходить, що тверда або м'яка вимова певного звука може виконувати **значеннєворозрізнявальну роль**. Саме через це тверді та м'які звуки вважають **окремими звуками**.

Ще однією **особливістю** м'яких звуків є те, що в слові вони можуть бути **як у середині складу, так і в кінці складу**. У цьому легко переконатися, ще раз переглянувши попередні приклади.

На письмі м'які та тверді приголосні звуки позначаємо тими самими буквами.

Узагальнення

М'які звуки **РОЗРІЗНЯЮТЬ значення слів**.
М'які звуки в слові бувають **ЯК у середині складу, ТАК і в кінці складу** (слова)

Тверді	[д]	[т]	[з]	[с]	[ц]	[л]	[н]	[р]	[дз]
М'які	[д̣]	[т̣]	[з̣]	[с̣]	[ц̣]	[л̣]	[н̣]	[р̣]	[д̣з̣]
Букви	Д, д	Т, т	З, з	С, с	Ц, ц	Л, л	Н, н	Р, р	Дз, дз

У вимові ми легко розрізняємо м'які та тверді звуки. А як же читачам удасться розрізнити, коли певна буква позначає твердий звук, а коли вона позначає м'який звук? – У цьому допомагають букви **і, я, ю, є та ь**, які стоять відразу після букв **д, т, з, с, ц, л, н, р**.

Увага!

Ніколи **не плутай букви** на позначення м'яких звуків і самі ці м'які **звуки**. Букви ти **пишеш і читаєш**, а звуки – **вимовляєш і чуєш**.

Чому це важливо? – Тому, що багато хто неправильно вважає, що, наприклад, звукам [т̣] та [н̣] у слові [т̣ін̣] (**тінь**) м'якість дають букви **і** та **ь**. Зовсім ні! Насправді звуки [т̣] та [н̣] в слові [т̣ін̣] (**тінь**) **м'які самі по собі**.

Звуки [д̣], [т̣], [з̣], [с̣], [ц̣], [л̣], [н̣], [р̣], [д̣з̣] м'які самі по собі, а букви **і, я, ю, є та ь** просто **показують м'якість цих звуків на письмі**, але аж ніяк не роблять їх м'якими. Зрозуміло?

Тож ніколи не дозволяй собі казати щось на зразок такого: «У слові **тінь** м'який знак пом'якшує букву **н**». Така фраза буде нісенітницею й показуватиме, що ти плутаєш звуки і букви.

Якщо з уживанням букв *і, я, ю* та *є* для показу м'якої вимови звуків, позначених буквами *д, т, з, с, ц, л, н, р*, майже ні в кого проблем не виникає, то от з уживанням букви *ь*, тобто м'якого знака, бувають деякі труднощі. Саме тому однією з важливих є **орфограма «Уживання м'якого знака»**.

Розгляньмо основні орфографічні правила щодо вживання *ь*.

Уживання м'якого знака

М'який знак – буквенний знак, який не позначає жодного звука, а лише інформує про те, що попередня буква позначає м'який приголосний звук.

Увага!

В українських питомих (тобто не іншомовних) словах м'який знак пишуть лише після букв *д, т, з, с, ц, л, н, р*, які позначають м'які приголосні звуки.

Якщо м'який приголосний звук трапляється в кінці слова або перед твердим приголосним звуком завжди без будь-яких сумнів пишемо після нього м'який знак (*день, гедзь, лось, ціль, пальто, вузький, морський* тощо). У разі, коли м'який приголосний звук трапляється перед м'яким приголосним звуком, треба зробити додаткову перевірку і з'ясувати, який звук буде в слові, якщо позбутися наступного м'якого приголосного звука. Наприклад: на га[л'ц'ї]. Якщо перевірка дає га[л]ка (*птаха*), то м'який знак не пишемо, а якщо перевірка дає га[л']ка (маленькі обкатані і відшліфовані водою камінці), то м'який знак пишемо.

М'який знак ніколи НЕ пишемо в українських слова після букв *б, п, в, м, ф, г, х, г', к, ж, ш, щ, ч*.

Приголосні пом'якшені звуки та їх позначення на письмі

Ретельно опрацювавши попередню статтю, ти тепер знаєш, що в нашій мові є **10 м'яких приголосних звуків** [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [й]. Усі м'які приголосні звуки, крім звука [й], трапляються **в будь-якій позиції в слові** (у кінці слова, перед будь-яким голосним або приголосним). Звук [й] в словах буває, як ти вже теж добре знаєш, лише перед голосними.

Крім того, ти вже розумієш, що м'яку вимову приголосних звуків [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [р'] **на письмі показують букви і, я, ю, є та ь**. Звук [й] не є парним, тому додаткового показувати на письмі його м'якість немає потреби.

Після цієї інформації в тебе закономірно могло **виникнути питання**: «А як же з іншими приголосними звуками? Чому ми не говоримо, що вони теж м'які, адже, наприклад, буква *і* в словах буває не лише після букв *д* чи *з*, а й після букв *б, г, ж*, як-от у словах *біжу, гідність, жінка*. Невже звуки, які ми на письмі позначаємо буквами *б, п, в, м, ф, г, к, г, х, ж, ш, дж, ч*, не бувають м'якими?»

Безперечно, це слушні запитання з твого боку, які свідчать, що ти вдумливий читач чи вдумлива читачка і вже маєш певні навички дослідника чи дослідниці. І дійсно, чому це ми не згадували про цілу купу звуків, коли говорило про м'які звуки?

А не згадували ми про звуки, які на письмі позначаємо **буквами б, п, в, м, ф, г, к, г, х, ж, ш, дж, ч**, тому, що ці звуки поводяться інакше, ніж приголосні м'які звуки, які ми на письмі позначаємо буквами *д, т, з, с, дз, ц, л, н, р*. У чому ж ця різниця?

Річ у тім, що **м'які приголосні звуки** [д́], [т́], [з́], [с́], [дз́], [ц́], [л́], [н́], [р́] бувають у слові як у середині складу, так і в кінці складу, в обох цих позиціях маючи змогу виконувати **значеннєво-розрізнявальну роль**, наприклад:

[син] / [син́],

Натомість інші звуки бувають **дещо м'якими лише в середині слова** здебільшого перед звуком [і].

Тому ці звуки й назвали **пом'якшеними (або напівм'якими)**.

Отже, у нашій мові, поряд із **10 м'якими приголосними звуками** [д́], [т́], [з́], [с́], [дз́], [ц́], [л́], [н́], [р́], [й] є **13 пом'якшених приголосних звуків** [б́], [п́] [в́], [м́], [ф́], [ѓ], [ќ], [ґ́], [х́], [ж́], [ш́], [дж́], [ч́].

У словах **пом'якшені приголосні звуки** трапляються лише в позиції **перед голосними звуками**, як правило, перед звуком [і]. Саме тому після букв на позначення пом'якшених приголосних звуків **букву м'який знак** ніколи не пишуть (крім винятків, якими є іншомовні власні назви, наприклад, імена, прізвища людей чи географічні назви).

Пом'якшені приголосні звуки вважають **звуками мовлення**, а не **звуками мови**. Це варіанти відповідних твердих звуків. Тобто, наприклад, звуки [б́] та [б] вважаємо одним звуком (варіантами одного звука), а не двома парними звуками, як, наприклад, звуки [д́] та [д], які є окремими звуками, які парні за ознакою «м'якість / твердість».

У **транскрипції**, як тобі вже стало добре зрозуміло, м'якість позначаємо так: ['], а пом'якшеність так: ['́].

Узагальнення

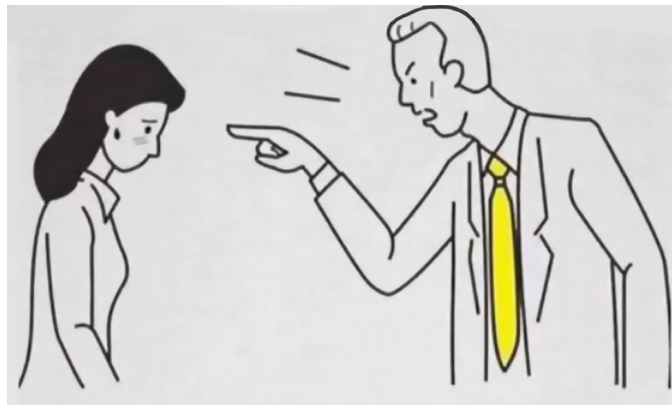
М'які звуки бувають у слові **ЯК** у середині складу, **ТАК** і в кінці складу й в **ОБОХ** позиціях **РОЗРІЗНЯЮТЬ** значення слів.

Пом'якшені звуки бувають **ЛИШЕ** в середині складу.

Погроза

Щоб досягти бажаного у різних комунікативних ситуаціях, мовці використовують різні прийоми: **прохають, обіцяють, закликають, переконують і пояснюють**, а інколи **наказують, попереджають** тощо. Усе це такі комунікативні наміри, успішність яких може бути різною для досягнення бажаного. Тому деякі мовці інколи використовують як спосіб досягнення своєї мети **погрози**.

Погроза (словесна) – це **обіцянка** заподіяти в майбутньому яке-небудь зло, якусь прикрість, неприємність іншій людині, якщо ця людина не виконає того, чого хоче від неї той, хто погрожує.

Словесна погроза може бути **відкритою, прямою й прихованою, непрямою**. Коли погроза пряма, то зазвичай мовець, який погрожує, використовує **форми дієслів майбутнього часу 1-ї особи однини чи множини** (*покараю, засуджу або звільнюмо, порвемо стосунки* тощо).

Погроза ніби об'єднує в собі три таких комунікативних складники, як **обіцянка, попередження та застереження**. Саме тому погрози інколи по-

діляють на погрози-застереження та погрози-покарання. **Погроза-застереження** виявляється в тому, що мовець розуміє, що адресат може зробити щось погане, а тому прагне запобігти тому, щоб адресат це робив: *Я не візьму тебе із собою наступного разу, якщо ти не підеш зі мною зараз.* Натомість **погроза-покарання** зазвичай виникає тоді, коли адресат щось зробив не зовсім добре: *Я поскаржуся в поліцію, бо ти порушив правила.*

У спілкуванні найкраще уникати будь-яких погроз. Натомість ліпше буде використовувати інші прийоми, такі, наприклад, як **застереження**, **поради** чи **рекомендації**, які допоможуть адресатові поводитися так, як треба. Щоправда, в окремих випадках без **погроз-застережень** не можна обійтися, особливо тоді, коли треба захистити когось або щось від дійсно поганих людей.

Насамкінець варто наголосити, що погрози часто використовують для **булінгу (цькування)** інших. На ці випадки погроз завжди треба реагувати, бо найчастіше вони спрямовані на беззахисну людину. Тоді варто намагатися вжити заходів, щоб допомогти людині, якій погрожують, наприклад, звернувшись до старших людей чи до поліції тощо.

Префікс *з-* та *с-* і *роз-*, *без-*: вимова і правопис

Такі **морфеми**, як **префікси**, змушені приєднуватися до коренів, що можуть починатися на будь-який **звук – як голосний, так і приголосний**.

Якщо будь-який префікс, що закінчується на **приголосний звук**, приєднати до кореня, що починається на **голосний звук**, то з префіксом нічого не відбуватиметься: він вимовлятиметься без виразних **звукових (фонетичних) змін**, наприклад: *відобразити, підоснова, зорати, розорати, безуспішний.*

Натомість якщо префікси, що закінчуються на **приголосний звук**, приєднувати до коренів, що починаються також на **приголосний звук**, то починають відбуватися дива, пов'язані зі **звуковими (фонетичними) змінами**: той самий префікс може вимовлятися по-різному залежно від якості того приголосного звуку, з якого починається корінь.

Чому так відбувається? – Тому що два приголосні, які внаслідок **словотворення** за допомогою префіксу опиняються поряд (**кінцевий префікса + початковий кореня**), можуть **уподібнюватися одне до одного**.

Переконаймося в цьому, розглянувши, як змінюється префікс *з-*, який є **дзвінким приголосним звуком**, перед коренями з різними початковими приголосними.

Таблиця 1

Зміни префікса *з-* (у вимові [з]) за його поєднання з різними початковими приголосними звуками кореня

Префікс	Початковий звук кореня	Результат
Дзвінкий [з] +	[н] (<i>найти</i>)	[зн]айти
	[н'] (<i>ніяковіти</i>)	[з'н']яковіти
	[б] (<i>бити</i>)	[зб]ити
	[г] (<i>гора</i>)	[зг]ори
	[з] (<i>зовні</i>)	[з:]овні
	[ж] (<i>жувати</i>)	[ж:]увати

Префікс	Початковий звук кореня	Результат
Дзвінкий [з] +	[ш] (<i>шити</i>)	[ш:]ити
	[с] (<i>середина</i>)	[с:]ередина
	[с] (<i>сідати</i>)	[с:]ідатися
	[ч] (<i>чистити</i>)	[жч]истити [шч]истити
	[ц] (<i>цапати</i>)	[сц]апати
	[ц] (<i>цілити</i>)	[с'ц']ілити

Уяви, наскільки по-різному префікс *з-* може вимовлятися внаслідок уподібнення з наступними приголосними звуками!

Як же все це можна записати? – Дуже просто, бо науковці думали-думали, як полегшити життя людям, і вирішили, що на письмі все буде легко: **що б ти не вимовляв і що б ми не чули – завжди пиши з-: знайти, зняковіти, збити, згори, ззовні, зжувати, зшити, зсередина, зсідатися, зчистити, зцапати.**

Однак не все так чудово, бо виявилось, що префікс *з-* перед **коренями**, які починалися на **глухі приголосні звуки** [к], [п], [т], [ф], [х], унаслідок уподібнення постійно й легко перетворювався на звук [с]: *[ск]азати, [сп]итати, [ст]оптати, [сф]ормувати, [сх]опити.* Думали-думали науковці й вирішили, що хай перед буквами **к, п, т, ф, х** люди пишуть те, що вимовляють ічують, тобто хай пишуть букву *с-*: *сказати, спитати, стоптати, сформувати, схопити.*

Отак у нас поряд із **префіксом з-** та його «милозвучними» родичами *із-, зі-, зо-* з'явився ще й **префікс с-**. Через це **орфографічне правило** в «Українському правописі» тепер говорить так:

Префікс *з-* перед буквами на позначення глухих приголосних **к, п, т, ф, х** переходить у *с-*: *сказати, спалахнути, стовкту, сфотографувати, схилити.* Перед усіма іншими буквами пишемо *з* (зрідка *із*): *збавити, звесті, зжитися, ззирнутися, зсадити, зціпити, зчепити, зшиток; ізжовкнути, ізнов, ізсередина.* Коли ж корінь слова починають дві букви на позначення приголосних, пишемо здебільшого префікс *зі-*: *зібгати, зігнути, зіграти, зідрати, зізнатися, зіпсувати, зіставити, зіткнення, зіцұлитися* та ін. Префікс *зі-* вживаємо також у словах із коренем, перший склад якого становить звукосполучення губний + *й*: *зів'ялий, зім'яти, зіп'ястися* (і *сп'ястися*) тощо. У деяких словах можна паралельно вживати префікси *зі-* та *зо-*: *зігрівати* і *зогрівати, зімлівати* і *зомлівати, зіпрівати* і *зопрівати, зітліти* і *зотліти.*

А що ж робити із префіксами *роз-* та *без-*, які також закінчуються на [з]?

Науковці дослідили, як цей звук вимовляють люди при поєднанні його з різними початковими приголосними звуками коренів, і з'ясували, що він теж може зазнавати різних змін, тобто внаслідок уподібнення ставати суттєво інакшим, наприклад: *ро[с]казати, ро[с:]овати, ро[з:]ирнутися, ро[з']искрений, ро[з:'а]пити, ро[ш:]ити, ро[шч]истити, ро[жч]есати, ро[ж:]арити* тощо. Проаналізували науковці результати своїх досліджень і вирішили зробити правило простим: **що б ти не вимовляв і що б ми не чули у кінці префіксів роз- і без- – завжди пиши з-: розказати, розсовати, роззирнутися, розіскрений, роззяпити, розшити, розчис-**

тити, розчесати, розжарити, безсердечний, безпечний, безкомпромісний, беззахисний, безпомічний, безславний, безжурний, безшабашний, безщасний.

Ну що ж, подякуймо мовознавцям, що маємо простенькі орфографічні правила, які коротко можна сформулювати так:

- 1) префікс *с-* пишеться перед *к, п, т, ф, х*;
- 2) префікс *з-* та *роз-, без-* пишеться в усіх інших випадках.

До речі, мудрі люди для префікса *с-* навіть примовку вигадали: «**Префікс с- шукай у КаФе “ПТаХ”**».

Подякуй цим мудрим людям, як і мовознавцям, – і нумо правильно писати всі слова з префіксами *с-, з-, із-, зі-, зо-, роз-* та *без-*.

Принципи правопису (орфографії)

У попередній статті, де йшлося про префікси *с-, з-, із-, зі-, зо-, роз-* та *без-*, недарма згадано **науковців (мовознавців)**, бо саме вони, довго й ретельно досліджуючи різноманітні мовні явища, урешті-решт, приймають остаточне рішення щодо того:

- як правильно вимовляти слова (так з'явилися **орфоепічні норми**),
- як правильно писати слова (так з'явилися **орфографічні норми**),
- як правильно обирати слова й фразеологізми (так з'явилися **лексичні норми**),
- як правильно будувати речення (так з'явилися **граматичні норми**),
- як правильно вживати розділові знаки (так з'явилися **пунктуаційні норми**),
- як правильно будувати тексти (так з'явилися **стилістичні норми**).

Чим же керуються мовознавці, коли вирішують, що стане нормою, правилом, а що треба вважати неправильним, помилковим, хибним? – Вирішуючи це, мовознавці керуються **науковими принципами**.

Принцип (від латинського *principium* – початок, основа, засада, база) – це те **положення**, що є загальноприйнятим, головним, важливим, суттєвим і яким варто керуватися, вирішуючи якийсь життєве питання чи **наукову проблему**.

Яким же принципом керувалися мовознавці, коли, наприклад, виробили **орфоепічне правило**, яке говорить, що **приголосні звуки у вимові треба уподібнювати одне до одного**? Цей принцип простий: уподібнені приголосні звуки легше, економніше вимовляти і вони краще звучать. Переконайся, що це правильний принцип, вимовивши такі слова: [зш]ити і [ш:]ити. То як? Легше було вимовити друге слово, чи не так?!

А як же записати це слово? Якими принципом тоді керуються мовознавці? – Вирішуючи, яке написання слова визнати правильним, мовознавці беруть **один із чотирьох принципів** нашого правопису (орфографії). Ці принципи називають **«принципами орфографії»**.

Назви цих принципів та коротенькі характеристики представлені на схемі.

Схема. Принципи української орфографії (українського правопису)

Основним принципом нашого правопису є **фонетичний (звуковий)**. Написання слів відповідно до цього принципу передбачає, що їх **пишемо так, як вимовляємо й чуємо**, тобто кожному звуку відповідатиме своя окрема буква. Наприклад, чуємо [ма́ма], отже, і пишемо *мама*; чуємо [спі́сок], отже, і пишемо *список*. До речі, написання слів із префіксом *с-* ґрунтується саме на цьому принципі.

Чому цей принцип є основним? – Тому, що дуже багато слів в нашій мові ми пишемо саме так, як чуємо. Це чудово, чи не так?!

Другим принципом, яким часто керуються мовознавці, вирішуючи, як написати певне слово, є **морфологічний принцип**. Написання слів відповідно до цього принципу передбачає збереження в слові без змін тих **морфем**, із яких це слово утворилося. Тобто **вимовляти й чути ми будемо одне, а от писати будемо інше**, незалежно від того, як вимовляємо. Наприклад, слово *студентство* ми напишемо як ніби просто до основи *студент* додали суфікс *-ств(о)*, хоча у вимові звук [т] зникне, тобто відбудеться **явище спрощення**: [студэ́нство]. До речі, написання префіксів *з-*, *роз-* та *без-* у більшості випадків ґрунтується саме на цьому принципі.

Чому цей принцип є другим? – Бо на письмі чимало слів ми пишемо, як ніби складаємо **конструктор із морфем**, хоча у вимові маємо зовсім інше.

Два інші принципи теж цікаві.

Смисловий принцип застосовують тоді, коли **у вимові не можна показати різницю, а от на письмі ця різниця стає помітною**, порівняй: *Хлопчик Роман прочитає великий роман*. (тут важливі велика та мала літери, бо розрізняють значення слів); *Хлопчик Роман ішов угору, а потім зайшов у гору*. (тут важливе написання разом і окремо, бо таке написання розрізняє значення слів).

Своєю чергою традиційний (або історичний) принцип – це принцип, який мовознавці використовують для тих слів, написання яких зумовлене історією. Наприклад, усі слова, де є букви *я, ю, є, ї, щ, ь*, – це слова, написання яких ґрунтується на історичному принципі. Річ у тім, що всі слова, у яких є ці букви, можна було б писати інакше відповідно до фонетичного принципу. Наприклад, слово *щітка* можна було б записати як *шчітка*, слово *яблуко* як *йяблуко*, слово *їжа* – як *йїжа*. Однак ми так не пишемо, бо ми зберігаємо написання цих слів із тими буквами, які колись давно були з'явилися в нашому алфавіті і є свідченням довготривалої історії розвитку нашої мови. До речі, і багато винятків, які тобі доведеться запам'ятовувати, – це теж результат застосування традиційного (або історичного) принципу орфографії.

Увага!

Іменник чоловічого роду *принцип* у **родовому відмінку однини** має **закінчення -у**: Завдяки основному принципу нашої орфографії – фонетичному – писати українською мовою набагато легше, ніж багатьма іншими мовами, де основними є, наприклад, морфологічний (у болгарській) чи традиційний (у французькій та англійській).

Нотатка. Розуміння принципів правопису може допомагати тобі легше розуміти орфографічні правила.